

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

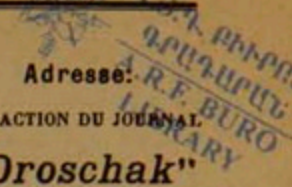
ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՄԻ ՄԵԾ ԾԱՐԺՄԱՆ ԱՍԻԵՐՆԵՐԸ

(ՌՈՒՍ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԱՆ ԱՌԻՓՈՎ)

I

Թուում է, թե քաղաքական էությունցիան այդ վիժխարի պեռութեան մէջ մի խոշոր զարտուղութեամբ շեղել է համաշխարհային էությունցիայի ճանապարհից և սահել է այլ աւազանով:

Պատճառները... պէտք է, անշուշտ, որոնել ժամանակի ընդհանուր ոգու, երկրի քաղաքական ու կուլտուրական պայմանների, այլ և — գուցէ զխաւորապէս — ռուս ժողովրդի ու ղեկավարող մտաւորականութեան խառնաճիւղի ու բովանդակ հոգեբանութեան մէջ:

Գուցէ ոչ մի տեղ այդ մտաւորականութիւնը — խորհող, մարտնչող ու զոհաբերող ինտելիգենցիան — չի խաղացել այնքան գերակշռող ու կենտրոնական դեր ազատագրական յորձանքների մէջ, ինչպէս Ռուսաստանում:

Ինտելիգենցիան շարժման ուժն էր և միանգամայն թուլութիւնը:

Իր գեղեցիկ իդէալիզմով, անհատական հերոսութեան իր անսովոր թռիչքներով նա նոր ու փայլուն էջ ընծայեց համաշխարհային պատմութեանը, հիացմունքի բուն ցոյցեր յարուցանելով ամբողջ քաղաքակիրթ ու դեմօկրատ մարդկութեան մէջ:

Այդտեղ — նրա ուժը:

Սակայն... վարիչ ու պատասխանատու գործօնի պարտաւորութիւնները չեն սպառուում այդ անհատական աշտրուիզմի ու անձնուրացութեան թափերով — թէկուզ և յաճախ խօշական, անօրինակ ու ապշեցուցիչ... Անսահման ու ջինջ իդէալիզմը, ինքնուշտանման խելայեղ տեղը, մեռնելու այն յուզիչ, շնաշխարհիկ պատրաստականութիւնը, որ բնորոշում է ռուս երիտասարդութեան բուն մարտնչող, յեղափոխական տարրերը, — այդ բոլորը, տարաբախտաբար, դեռ հերիք չէ՝ տանելու համար ազատագրութեան ծանր խաչը այս սարսափելի աշխարհում, մղելու համար կեանքի անիւր դէպի Գաղափարի յաղթանակը:

Աշխարհը մի այլ պահանջ ունէր: Պէտք էր գիտեանալ ոչ միայն մեռնել — ասում է նա — այլ և ապ-

րել, այլ և շեշտել, այլ և յաղթել ըստ կարելւոյն արագ ու ղիւրութեամբ, ըստ կարելւոյն քիչ զոհերով ու աւերածով: Պէտք էր հարթել այդ յաղթանակի երկարաձիգ ու քարքարոտ ճանապարհը, վարել նրա դժւարին գործողութիւնները, համաձայն կեանքի — ոչ միայն թէօրիայի — համաձայն բիրտ ու դժնդակ իրականութեան — ոչ միայն պատրաստ «Փորձուների» — պահանջներին ու հրամայականներին:

Այդտեղ ահա ժամանակակից բնագաւտութիւնը անողոր է ռուսական ինտելիգենցիայի, ռուս պայքարող ու ղեկավարող ընդհանրութեան նկատմամբ:

Այդտեղ — նրա թուլութիւնը:

Յեղատիպութեան գաղափարը Ռուսաստանում սկզբից ի վեր — վաթսուներկան թւականներից — անբաժան կապած է սօցիալիզմի գաղափարի հետ: Երկու գաղափարները պարզապէս ձուլւած են: Այդ հանգամանքն է որ, կարելի է ասել, ստեղծել է Ռուսաստանի համար եզակի մի դիրք համաշխարհային յեղափոխական տարագրութեան մէջ: Յեղափոխութիւն և Սօցիալիզմ սկզբից ի վեր դիտուում էին, որպէս փոխադարձ լրացուցիչներ: յեղափոխութիւնը առանց սօցիալիզմի, քաղաքական պրօպագանդը առանց սօցիալականի՝ թուում էր անհնարին, անբաժանելի:

Երկու էութիւնների այդ սերտ, անանջատ միաւորումը ռուս ազատագրական ղիւցաղներգութեան մէջ ունէր պատմական, սօցիալական և հոգեբանական իր գրգռմանը:

1. Արևմուտքը արդէն կատարել էր իր քաղաքական յեղափոխութիւնները: Նրանց հեռանկարը որոշ տեսակետով — անմխիթարական էր, վհատեցուցիչ: Բուրժուազիան փոխարինել էր աւատականութեանը, իր ձեռքն էր առել քաղաքական իշխանութիւնը և միահեծան օգտուում էր նրանից՝ աշխատաւոր դասակարգերին կեղեքելու, նրանց անտեսապէս ու հոգեպէս ստրկացնելու նպատակով:

Այդ իրողութիւնները մտածել աւին ռուսական շարժման ղեկավարներին... Եւս առաւել, որ Ռուսաստանում գիւղացիական, ագրարային հարցը իր հսկայ ծաւալով պէտք է լինէր անխուսափելիորէն ու հրամայականօրէն՝ ամեն մի յեղափոխական վերիվայրումի կենտրոնական խնդիրը:

2. Սօցիալական թէօրիաների տարածելուն Ռու-

սաստանի անդրանիկ յեղափոխական շարքերի մէջ բիշ չը նպաստեց և այն հանգամանքը՝ որ մի շարք ուսականաւոր մտածողներ և շարժման ռազմիրաններ — Հերցենից, Չերնիշևսկուց ու Լավրովից մինչև Պլեխանով, Արսելրոզ և այլն—վաղուց ամենասերտ բարեկամական յարաբերութեան մէջ էին Եւրոպայի հռչակաւոր սօցիալական ըէֆօրմատօրների, վերանորոգիչների հետ:

Այդ ռազմիրանները պատկառոտ ուշադրութեամբ ականջ էին դնում արևմտեան յուզած կեանքի ելևէջներին, որդեգրում էին սօցիալական փիլիսոփաների այլևայլ տեսութիւնները, իւրացնում ու բարոզում էին մերթ բառացի հարազատութեամբ, մերթ փոփոխելով ու լրացնելով (Պետր Լավրով), մերթ նոյնիսկ սեփական թէօրիաները յօրինելով ու հակադրելով (Միխայիլ Բակունին):

Հեգելեանիզմն անգամ ունեցաւ իր ձախակողմեան թևի մէջ, Փոյերբախների, Պրուդոնների, Մարքս ու Էնգելսների շարքերում՝ ուս նշանաւոր դէմքեր, Բակունին, Օգարեով և ուրիշներ, իբրև խանգաժող երկրպագու:

Գինովութեան շրջան էր—թէօրիական բուռն յափշտակութիւնների և պրօպագանդի անդրանիկ շրջանը: Պորացած իրենց հայրենիքում երկաթակուռ լծի տակ, ճաշակած ասիական ամենադաժան բռնակալութեան քաղցրութիւնները, այդ մարդիկ, բնականաբար, կլանում էին ազահութեամբ արևմտեան ըմբոստամբի բոլոր խիզախ պատիրանները, ընդունում էին գրկաբաց ամենակարմիր վարդապետութիւնները, որ և եռանդով պատւաստում էին—դեռ այն ժամանակ—Ռուսաստանի խոպան հողի վրայ:

Սօցիալական խնդիրը ամուր դարձնում է քաղաքականի հետ թէ Հերցենի ու իր «Վոլոզ»-ի աշխարհահայեացքում, թէ Բակունինի ու Նեչաևիների, թէ Չերնիշևսկու, Լավրովի ու իր ստեղծած «Նարոչնայա Ազիա»-ի *) և թէ յետագայ մարքսիստական սօցիալ-դեմոկրատիայի ծրագիրներում՝ սօցիալիզմը և «կոմունիստական վերլիպարումը» — անկիւնաքարն է: Մարքսիստների մօտ—ինչպէս կը տեսնենք—նա նոյնիսկ միակ գործօն, հրահրող Նպատակն է, որի առջև բոլոր ուրիշ նպատակները նսեմանում են ու վերածուում սոսկ միջոցներին...

Մի ծանրակշիռ իրողութիւն է դա, եզակի յեղափոխական շարժումների պատմութեան մէջ և որ ունի ահագին կարևորութիւն ընդհանուր, ռամկավարական առաջադիմութեան տեսակետից: Դա մի իրողութիւն է, որի զօրութեամբ հէնց մօտիկ անցեալում—առաջին Դումայի փոթորից, անմոռանալի նիստերի միջոցին —

Ռուսաստանի առաջապահ մտաւորականութիւնը աւել աշխարհին առողջ ու կորովի ռամկավարականութեան փայլուն ապացոյցներ, ընդունելով — մասնաւորապէս հողային հարցում—աննախընթաց «սօցիալական որոշումներ»...

Բայց դա մի իրողութիւն է, որ, դժբախտաբար, ստացաւ մի տեսակ երկասյրի սրի բնաւորութիւն Ռուսաստանում:

Այո, անտարակոյս. սօցիալական գաղափարների վաղահաս մուտքն ու արծարծումը լայնածաւալ կայսրութեան մէջ, տասնեակ տարիների պրօպագանդը մտաւորական, բնաւորական, արհեստաւորական և գիւղացիական խաւերում ունեցել է և դեռ պիտի ունենայ իր անգնահատելի արգասիքները. ստեղծել է ինտելիգենտ և գիտակից ուժերի մի հսկայական շտեմարան երկրի մէջ, առաջ է եկել—անգամ խուլ ու հեռաւոր անկիւններում — գաղափարական կուռ ու կազմ մի երիտասարդութիւն, տոգորած մինչև ուղ ու ծուծ գիտութեան ու ռամկավարութեան ամենավերջին հրահանգներով,—մի բանակ, որ այսօր ճգմած բռնակալական կապաւնների տակ, վաղը, քաղաքական փոքր ինչ ազատ ըէժիմի ներքոյ, պիտի գրոհ տայ, հեղեղէ կեանքի բոլոր օգտագործ ասպարէզները և պիտի տարածէ ամենուրեք ճշմարիտ դեմօկրատիզմի *) ռամկավարական գաղափարների կենսարար շունչը... Տասնեակ տարիների այդ «սօցիալական» գործունէութեան շնորհիւ, Ռուսաստանը, թէև տակաւին ենթակայ բռնակալ ըէժիմի անախրօնիզմին, իր ահագին մտաւորականութեամբ, իր կուլտուրական, առաջադէմ, կենդանի ուժերով՝ այսօր թերևս շատ աւելի մօտ է կանգնած բուն մարդկային քաղաքակրթութեան նպատակներին, իդէալներին, քան զիցուր արևելեան, քաղաքականապէս վաղուց ազատագրած որևէ պետութիւն,—մի Բուլղարիա, մի Ռումանիա, մի Յունաստան, մի Եպպոնիա... Չենք էլ խօսում Թիւրքիայի մասին, ուր քաղաքականապէս ազատ հռչակած ըէժիմը — առ ի չգոյէ զարգացած, արևմտեան գաղափարներով սնւած, հասարակագիտական ծանօթութիւններով օժտւած մտաւորականութեան—ոչ միայն զլացաւ առաջադրելու դէմ մի հատիկ սօցիալական կարևոր բարենորոգում, այլ և շտապեց խեղդել խանձարուրի մէջ ազատ ընկերակցութիւններին իրաւունքը, արգելել սինդիկատները և նոյնիսկ ազգային քաղաքական կուսակցութիւնները:

Այդ բոլորը կայ Ռուսաստանի մէջ կան այդ խոշոր առաւելութիւնները: Բայց կայ և մեղալի հակառակ երեսը: Սօցիալիզմի յախուռն պրօպագանդը, իդէոլոգ-

*) Ռուս հնչակաւոր յեղափոխական, «ժողովրդասէր» կուսակցութիւնը:

*) Չեմ մոռանում, որ ռուսական, հոյնիսկ սօցիալիստ, մատուցականութեան այդ դեմօկրատիզմը երբևէ—օրինակ, ազգայնական կրեմլներէ մէջ—ստատպում է երբևէ ցաւալի հակառակամբ, այնուամենայնիւ, հարկ է խոստովանել, որ ռամկավարական եզին ուժով է ռուս յոյսալով մատուցականութեան մէջ:

ների, երիտասարդութեան գլխապատառ յափշտակութիւնը հասարակական թէօրիաներով ունեցաւ և իր սուերային, բացասական կողմը, ինքը սօցիալիզմը մեղաւոր չէր այդտեղ, մեղաւոր էին նրա կրողները, քարոզիչները:

Սօցիալիզմ և յեղափոխութիւն ոչ միայն անբաժան հոչակեցին — թէ մտաւոր և թէ գործնական մարզանքների աշխարհում—սօցիալական հարց և քաղաքական ազատութեան հարց՝ ոչ միայն ձուլեցին յեղափոխական տակալիկի մէջ, այլ և առաջինը հետզհետէ աւելի և աւելի շեշտեց, զօրացաւ, — ի վնաս վերջինի. «սօցիալականը» հետզհետէ գերակշռեց «քաղաքականին», այն աստիճան, որ սօցիալիստական աշխարհահայեացքի զարգացման վերջին հանգրւաններում, մարքսիզմի տիրապետութեան օրով, ռուս յեղափոխական միջնորդում նկատելի էր արդէն մի տեսակ քաղաքական անտարբերութիւն: Սօցիալիզմի, թէօրիաների, «դասակարգային» նշանաբանների խլացուցիչ ժխտրի մէջ հաւել էր կամ հաւելու վրայ էր քաղաքական իրաւունքների նւաճման հարցը, հաւել էր մանաւանդ բուն, ազգու, ազգական տակալիկը...

Այդ է մասամբ պատճառը այն տխուր ճակատագրականութեան՝ որ Շլիթայկապ Վիթիարին մինչև օրս տակաւին յամառում է իր դիրքի մէջ, որ Ռուսաստանի «քաղաքական սայլը», կռիւլովի արտայայտութեամբ, դեռ մնում է իր տեղում:

Կրկնում ենք, սօցիալիզմը մեղաւոր չէր այդտեղ: Մեղաւոր էր ռուսական ինքնատիպ, նեղցւած, ձևափոխւած սօցիալիզմը:

«Նեղցւած» քանի որ նրան յիրաւի պակասել է—մանաւանդ վերջին շրջանում—այն լայն, ռեալիստական ըմբռնումն ու ոգին, որ յատուկ է համաշխարհային սօցիալիզմին: Դրա տեղ իշխել է ռուս մտաւորականութեան մէջ անզուսպ թէօրիամոլութիւնն ու ուսուցիչը, իսկ մասնաւորապէս սօցիալ-դեմօկրատների աշխարհում՝ մոլեռանդ, ազանդապաշտ գօթարիներութիւնը, դասակարգային պայքարի նեղ, անհամբերող, միակողմանի հասկացողութիւնները և արհամարհող վերաբերումը դէպի այն ամենը, ինչ որ գուրս է «դասակարգային» շրջանակներից:

Այդ բոլորի հետ — մի անսահման, կռապաշտութեան հանող գաղափարական ցուցում ու ջատագովում այս կամ այն ճնշւած հասարակական դասակարգի, նրա պատմական առաքելութեան, նրա տարերային, համարեա «դիւթական» զօրութեան: Մի գաղափարականացում, որ զերծ չէ որոշ միտիցիզմից:

Այդ վերջին գիծը արդէն ընդհանուր է բոլոր ռուսական կուսակցութիւններին: Այդ միտիկական պաշտամունքի նիւթը երբեմն «նարօդն» էր (ժո-

ղովուրդը), յետոյ այն դարձաւ պրօլետարիատը, գործաւոր դասակարգը:

«Նարօդը» Բակունինների, Տկաչեօֆների ու Ղափրօֆների աչքում կարլայլեան անձուռն Վիթիարին էր, որ մրափում էր անթեղւած կրակի նման, բայց որ շուտով, ռազմի շեփօրը հնչելուն պէս, պիտի արթնանար և ահագնադորդ տարերքի նման պիտի սուսանեցնէր տիեզերքը:

«Նարօդը» ունէր իր խորունկ արգանդում բոլոր ազնւագոյն բնագոյները, բոլոր երկրաւոր առաքինութիւնները... Պէտք էր միայն ժշակել նրանց, զարգացնել ու կատարելագործել:

«Նարօդը», ռուսական «նարօդը», իր «Միր»-ով, համայնական հողատիրութեան իր հոչակաւոր սիստեմով, իր սրտառուշ նահապետական բարքերով՝ թւում էր դեռ 60-ական թւականների մի կարգ ռուս սօցիալիստների, որպէս մարդկութեան ամենաընտիր հատուածը, որ արդէն իսկ բուն խարխիսն է կօմսունիսական իրաւակարգի, որ պատրաստ է իրականացնելու իր ծոցում—սօցիալիզմը *):

«Նարօդը» պատրաստ էր արդէն... Շարժումը պիտի պայթէր անյապազ ու զանգւածօրէն, տարերային անհրաժեշտութեամբ... Այդ հաւատը կար «ժողովրդասէր» սօցիալիստների մէջ և նա էր, որ հնչեցնում էր ասանակ տարիներ շարունակ կախարդական մարտահրաւերը. «Դէպի ժողովուրդ»... Նա էր, որ մղում էր անիշխանական Նեչաեֆների դէպի յուսահատ, արիւնալի գործողութիւններ, որոնցով պիտի ոտքի կանգնեցնէին մեծ շամբին: Մարդիկ վառւած խօլկան բանդագուշանքներով, թափահարում էին մոլեգնօրէն կարմիր դրօշը, ազգարարում էին անդադար հսկայական Բաստիլի մօտալուս փլատակումը, զանգահարում էին բոլոր ուժով իրենց գուրգուրած, ասուածացրած «նարօդի» ականջներին, զանգահարում էին... անպատի մէջ...

«Բարը քարի վրայ չը պիտի մնայ» — ճշում էին բակունիստները 60-ական թւականների վերջերում: Նրանց ձգտումն էր՝ հրով, սրով, ուժանակով աւեր ու

*) Այդ լուսնես երգներ մեծելով, չեն ուղում միանգամայն նսեմացնել ռուսաց համայնի սօցիալական մեծ արժէք: Իրաւ է, որ համայնական հողատիրութեան այն սիստեմ, որ եղել է Բաղախի ժողովրդական անյիշատակ ժամանակների սեփականութիւն և որ պատմական արտապայման հանգամանքների ցնորի լարսեւել է մինչև օրս Ռուսաստանում և ուրիշ մի քանի կիսափոյթաւական երկրներում, հանդիսանում է, անգամ իր բազմաթիւ արտաւորով, որչէս մի խոստ իրողութիւն, որպէս համամասքար նպաստօր հող սօցիալիստական սիստեմների պատւաստման համար: Այդ իրողութիւնը խոստովանում էր և մարտիկի հայր, որ 1882-ին, ի պատասխան ռուս սօցիալիստների մի հարցումից, պարզում էր իր հայեացք Ռուսաստանի համայնի ու ցրա հողատիրութեան մասին:

«Երբ—ասում էր Կարլ Մարքս—ռուսական յեղափոխութիւնը (կաղափարը. ՍՄԲ.) ազգացեան ծառայի Արեւմտեփ բանաւորական յեղափոխութեան, այնպէս որ երկուսը լրացնեն փոխադարձաբար, այդ ղեկում ժամանակակից ռուս համայնական հողատիրութիւնը կարող է դառնալ կրակէ կօմսունիսական զարգացման համար»:

փլատակ դարձնել հին Ռուսաստանի բովանդակ շէնքը, որի աւերակներէց ինքնին արդէն պիտի ծնւէր կոմսոնիզմը, զուտ ռուսական կոմսոնիզմը, հիմնած «միր»-ի, համայնական հզօր ու ազնիւ բնազդների վրայ՝ Մուստիկը յի ծնէ՞ կոմսոնիստ էր...

Քաղաքական իշխանութիւնը նւաճելու պէտք անգամ չը կար Քակոնիստները բնաւ չէին էլ մտածում նախ ձեռք բերել քաղաքական ազատութիւններ։ Այ, յայդ ազատութիւնը — բուրժուազիայի ազատութիւնն է՞... Ռուս ժողովուրդը պէտք չունէր էւօլիցիայի փոխանցական աստիճանների, նա միանգամից պիտի անէր հսկայական թափաքը՝ ստրկութիւնից դէպի կոմսոնիզմ, որի մէջ ինքնին պիտի հալւէին բոլոր շղթաները։ Ռուս ժողովուրդը պիտի տար մի եզակի դաս, մի աննախընթաց օրինակ քաղաքակրթած մարդկութեանը, նրան կանխելով ու գերազանցելով։

70-ական թւականները — աւելի ալէժուփ ու մրդկոտ Ասպրէզ են իջնում «նարոզնայա Վօլիա»-ի տիտանները։ Շարժումը ստանում է փոքր ինչ աւելի րէալիզմ, փոքր ինչ աւելի «իրապաշտ» բնոյթ։ Սօցիալիզմի, կոմսոնիզմի թեօրիաները, դարձեալ, անշուշտ, մեծ տեղ են բռնում պրօպագանդի մէջ, բայց քաղաքական ազատութիւնների նւաճման հարցը ճանաչուած է, որպէս մերձաւոր նպատակ։ Բռնակալութիւնը նախ պէտք է տապալել...

Սակայն բլանկիզմն է տիրապետողը... Յեղափոխականները զինւորագրուած են ինտելիգենցիայից։ Նրանք բնաւ չեն էլ հոգում ժողովրդային զանգուածներին մարզելու, յեղափոխական ճակատամարտների համար նրանց պատրաստելու։ Բաւական է թւում մի բուռն հերոսների ըմբոստացումը։ Բաւական են թւում անհատական և խմբական դաւադրութիւնները, խրատումները, տերրօրային հարւածները, ժողովրդային ազատագրութեան հսկայ գործը — գործն էր մի բուռն դաւադիրների։ Մի շնչին փոքրամասնութիւն — վճռական ու կորովի — պէտք է տիրանար դաւադրական ճանապարհով քաղաքական իշխանութեանը, պէտք է հաստատէր յեղափոխական դիկտատորութիւն և պիտի մտցնէր բազալի իրաւակարգը... «ժողովուրդը» արդէն պատրաստ էր...

Խորտակեց և այդ շնչին փոքրամասնութիւնը րէժիմի անողոր հարւածների տակ։ Ռուսաստանի հսկայածաւալ անապատից չբացան նաև մի բանի մանրիկ ու զովասուն օվադիսները։ Եւ «նարոզ-վիթխարին» շարունակեց մրափել ըստ առաջնոյն, իր անխռով, ստրկական մրափով...

Այդպէս էին կուլի մեթօդները խիղախ, հերոսական երազողներ, որ քայլում էին բանակալութեան անծայրածիր լարիւրնթոսում, խարխափելով ու տրորւելով, բայց միշտ անվահեր ու անընկճելի, միշտ հաւա-

տալով «նարոզ»-սփինքսի աշխարհաստան կարողութիւններին, միշտ սեփական ցանկութիւնները իրականութիւն դարձնելով։ Իդէալիզմ՝ որ սահմանակցում էր ուսուցիչի հետ։ Ուսուցիչը՝ որ վսեմ ու հրապուրիչ էր իդէալիստական հզօր շաղախով...

Յաջօրգ սերունդը կտրեց թւերը բլանկիստական այդ խիղախ ու սրաթուիչ արծւի...

80-ական թւականների վերջերն էին, — ռուսական մարքսիզմի արշալոյսը «նարոզ»-կուռքը շքանում է։ Նոր գործիւնները արգահատանքով երես են դարձնում նրանից, այդ «գաւաճան» ֆէախը, որ խորտակեց իր ազատասենչ երկրպագուների բողջը ու վսեմ պատրանքները, այդ դժնդակ քուրմը, որ պաղ, անալլայլ անառբերութեամբ յետ էր մղում իր լաւագոյն զաւակներին և լիզում էր իր արիւնով իսկ ներկւած թաթը...

Բայց մի ուրիշ կուռք փոխարինեց նրան — Պրօլետարիատը։

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԹԻԻՐՔԱՅԱՑ ԿԵԱՆՔԻՆ ՍԷՅ

Կ. Պօլիս

Թիւրքական սահմանադրութենէն և քաղաքական ազատութենէն ետքը թիւրքահայ կեանքին մէջ երևան եկան շարժումներ և հոսանքներ, որոնք պատմական նոր ժամանակաշրջան կազմելու բնոյթն ունին։ Քաղաքակրթական և հասարակական տարբեր ուժերու հակամարտութիւնը և անտեսական ու քաղաքական տարբեր դասերու բաղխումը, մերթ շեշտակի և մերթ մեղմ արտայայտութեամբ, կը լեցնէ վերջին տարւայ հայկական կեանքը։ Մեր իրականութիւնը հանդիսատես է թիւրքիոյ մէջ այնպիսի ուշագրաւ և նշանակալից երևոյթի, որուն նմանը յաճախ չէ պատահած սուլթաններու անգոյն ու անկերպարան տիրապետութեան ներքոյ։

Համիդեան քաղաքականութիւնն ու վարչակարգը այնպիսի մթնոլորտ էր ստեղծած թիւրքիոյ հողին վրայ, որ, եթէ ոչ անկարելի, յամենայն դէպս չափազանց դժւարին էր դարձած քաղաքակրթական և գիտական հակամարտութիւնը։ Հայ կեանքը ևս, և մանաւանդ հայ կեանքը, կը գտնուէր ընդհանուր պետական իրաւակարգի ազդեցութեան ներքոյ և հազիւ կ'օրօրէր իր նիւթական գոյութիւնը։ Ընդհանուրի մտահոգութիւնը ուղղւած էր դազանաբարոյ և անիրաւ քաղաքականութեան մը դէմ, որ կանգնած էր ամենուրեք և կրսպանար ամենուն շայ հասարակութեան մէկ մասը — հակաժողովրդական տարրը — համակերպած տիրապետող վարչաձևին, երբեմն նաև մեղսակից, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, համիդեան իրաւակարգին՝ քարշ կուտար իր գոյութիւնը, ամենեւին չմտածելով և չցաւելով թերևս, որ նոյն քաղաքականութեան պատճառով կը

հնձէր հայ աշխատաւոր ժողովուրդը և կը չորանային ազգութեան արմատները: Մեր «երեւելիները» և համիդասեր դարձրաստիճան՝ կղերականները թերևս ոչինչ չէին կորցնէր արող իրաւակարգի մէջ: Անոնց դիրքերը և աթոռները ապահով էին այսպէս թէ այնպէս, անոնց «հայրենիքը» երջանիկ էր Համիդի հայրախնամ հոգատարութեան ներքոյ և անոնց «հօտը» լիուլի վայելելով բոլոր բարիքները՝ պարտաւոր էր որդիական շնորհակալութիւններ մատուցանել կայսերական գահայթիկ:

Ազգի մէկ ուրիշ մասը, արմատական և ժողովրդասէր, գաղափարական և անձնէր՝ մեր արիւնքամ հայրենիքի իսկական ներկայացուցիչները իրենց եռանդի և կարողութեան բոլոր քանակը ի սպաս էին դրեր ազատագրական գործին, կամովին և զիտակցաբար, ազատ էին թողեր մեր հասարակութեան անբարոյ և հակա-ժողովրդական տարրերը, որպէսզի կարենային յաջողութեամբ պայքարել արտաքին սարսափելի թշնամու դէմ և չընկրկէին անհաւասար ու արիւնտա մարտին մէջ: Այսպէս էր մեր ներքին կեանքը:

Քաղաքական և պետական ընդհանուր պայմանները և տիրապետող կառավարական ձևերը ուրիշ բովանդակութիւն չէին կրնար հանդուրժել հայկական իրակա-նութեան մէջ:

Իրաւակարգը փոխեցաւ սակայն Համիդեան քաղաքականութիւնը դարձաւ պատմութեան սեփականու-թիւն: Երիտասարդ թիւրքիսն, որքան ալ վարանոտ, որքան ալ անվճռական, երկիրը դրեց սահմանադրական ճանապարհի վրայ և հայ ազգաբնակչութիւնը Ատանայա-կան եղեռնէն ետքը տարի մը ապրեցաւ քաղաքացիի ազատ կեանքով...

Ինքնին հասկանալի է, որ քաղաքական այսպիսի պարագաներու մէջ պիտի արթննային հայ ժողովրդի քաղաքակրթական տարրեր և հակամարտ արամադրու-թիւններն ու հոգեբանութիւնները և շարժման մէջ մտնէին: Արտաքին թշնամու առժամանակեայ, թերևս մշտական վերացումը ծնունդ տուաւ ներքին, ազգայնա-կան հակամարտութեան: Հասարակական դասերը շերտաւորուեցան, բանակները գտուեցան և մեր ներքին միջոցաւ տարբեր ըմբռնումներու ու տարրեր շահերու մրցարան դարձաւ: Պայքարը, քաղաքակրթական, հասարակական, դասակարգային ճակատամարտը պայթեցաւ: Բնաւ չը վրդովւիւնք հանդէպ այդ աղմկոտ իրարանցումին ու չցաւինք երբէք անոր ցնցումներուն ի տես: Ատոնք ամենը անհրաժեշտ են, որպէսզի մեր ներքին կեանքը բիւրեղանայ շուտով և զիմէ դէպի քաղաքակրթութեան և մարդկութեան բարձրագոյն իգէաւ-ները:

Շարժման և պայքարի հիմքերը կը կազմեն ուսմ-կա մարտնչութեան և ժողովրդական գաղա-փարներն ու շահերը մէկ կողմէ. ազաւյական և կղերական տիրապետութիւնն ու ասոնց օգուտները միւս կողմէ: Այս հիմնական հակամարտութեան վրայ կը յաւելանայ և անոր շուրջը կը դառնայ նաև ըն-կերվարութեան գաղափարը, որ կը մատնանչէ շահա-գործողի և շահագործուողի յաւիտենական հակադրու-թիւնը, որ կ'աշխատի հայ կեանքին մէջ սերմանել տըն-տեսական հաւասարութեան սկզբունքները, որ կը ձգտի քաղաքական ազատութիւնը իրական ազատու-

թիւն դարձնել և միանգամ ընդմիջա վերացնել մարդ-կային սարկութեան պատճառները:

Առաջին գաղափարը, այսինքն ուսմակաւարտութեան և ազաւյական տիրապետութեան հակամարտութիւնը, ժո-ղովրդական և հակաժողովրդական շահերու պայքարը նորութիւն չէ թիւրքահայ գրականութեան ու հրատա-րակագրութեան մէջ: Համիդեան վարչակարգից տակա-ւին շատ տարիներ առաջ, բուն Հայաստանի հողի վրայ Խրիմեանի «Աստուրականի Արծուի»-ն ար-դէն հիմք էր դրած այդ նշանակալից պայքարին յուզիչ ու ուշագրաւ սկզբնաւորութեամբ մը: Յայտնի է թէ ինչպէս «Ռամիկ ժողովրդի» թշնամիները, հասարակու-թեան «վերին շերտերը» — աղաներ, էֆէնտիներ, կղե-րականներ — պախարակելի համաձայնութեամբ միացան, անգամ քիւրդ բէկերու և կառավարական պաշտօնեա-ներու հետ, որպէսզի աւելի յաջողութեամբ տապալեն Աստուրական Արծուի ժողովրդական գործունէութիւնը և քարոզչութիւնը:

Աօսֆօրի փերուն ներկայիս մէջ կատարող կղերա-կան-ազաւյական և ժողովրդական պայքարը իր էական գծերով տեղի է ունեցած մեզմէ կէս դար առաջ, Աստուրականի և ապա Տարսոնոյ հինաւուրց և պատ-մական հողերուն վրայ:

Խրիմեանի և իր աշակերտներու հրատարակագրական և ժողովրդական գործունէութենէն զատ, Թիւրքիոյ մայրաքաղաքը ևս ունեցած է իր կարևոր բաժինը այդ նշանաւոր ճակատամարտին մէջ: Չափազանց հրահանգիչ է այն բանավէճը, որ տեղի ունեցաւ ուստահայ հոչա-կաւոր հրատարակագիր Միքայէլ Նալբանդեանի և Չամուռճեան պատուելիի միջև: Առաջինը իրեն յատուկ կորովով և ժողովրդասիրական անհուն թափով յետ կը մղէր կղերականներու և առհասարակ աղաներու «ինսամբը» հայ հասարակութեան վրայէն, կը խորա-զանէր հակաժողովրդական տարրերու բոլոր անիրաւ արտօնութիւնները և բարձրաձայն ու մեծ տաղանդով կը պաշտպանէր «Ռամիկ», աշխատաւոր ժողո-վրդի անկապտելի իրաւունքները: Չամուռճեան պատ-ւելին մէկ մտահոգութիւն ուներ միայն — կղերական և շահագործող դասերու անվիճելի տիրապետութիւնը և առաջնութիւնը: Պայքարը հետզհետէ աւելի ու աւելի ծաւալեցաւ: Մայրաքաղաքի մէջ Նալբանդեաններու և Չամուռճեաններու կողմնակիցներ առաջացան: Հասարա-կութիւնը բաժնեւեցաւ երկու հակամարտ կուսակցու-թիւններու: Մէկը յառաջադէմ, ազատական, ուսմա-կար և ժողովրդասէր, միւսը՝ յետադէմ, պահպանողա-կան և հակաժողովրդական:

Այսօրայ թիւրքահայ կեանքին մէջ նորէն կը շարժ-ւին և կը գործեն հոգևոր ժառանգները այդ վաղեմի կուսակցութիւններու: Խրիմեան և Նալբանդեան կը վերապրին նոր սերնդին առաջամարտիկ ու գաղափարական շարքերուն մէջ: Անոնց գործունէութիւնը ներ-կայիս ժողովրդասէր և ազատական շարժումներու ար-մատը կը ներկայանայ:

Նոր և պատահական չէ, ուրեմն, մեր աչքին առջև ծաւալող ճակատամարտը. նոր չեն մանաւանդ անոնք, որոնք հիանալի եռանդով առաջ կը տանեն ժողովրդա-կան իրաւունքներու դժարին և արդար դատը Տասն-իններորդ դարի հայ մտքի լաւագոյն ներկայացուցիչ-

ները և մեր գրականութեան ամենախոշոր սիւները այդ շարժման հոգևոր հայրերը և ներշնչողները կը հանդիսանան:

Հակաժողովրդական տարրերու յաղթանակը այլ ևս վայրկենական է և վաղանցիկ. անոնց կարողութիւնը գաղափարական և ներքին ոչ մէկ մղում ունի: Բնականոն պայմաններու մէջ և պետական-քաղաքական քիչ թէ շատ նպաստաւոր վարչակարգերու ներքոյ՝ անոնց վերադարձը և անոնց առաջնութիւնը անկարելի է երևակայել: Համիզեան քաղաքականութեան ժամանակները միայն անոնք կրնան սնանիլ և զարգանալ. արտաքին խոշոր ազէտքներու հովերով միայն անոնք կրնան դեր խաղալ և աթոռներ գրաւել: Հայութիւնը երբէք չէր կրնար հանդուրժել այնպիսի ղեկավարներ — թէ աշխարհական և թէ կղերական — որոնք տասնեակ տարիներ շարունակ նրա անկող տէրերը հանդիսացան, եթէ գոյութիւն չունենար այնքան սարսափելի և ահաւոր բռնակալութիւնը:

Չափազանց կրթողական է և նշանակելի այս զուգահիւսութիւնը, որ տարօրինակ ձակաազրականութեամբ իրագործեցաւ նաև բռնակալութեան անկման օրերուն: Արտաքին թշնամիներու վերացման հետ միանգամայն վերացան և անոնք, մեր ձակաազրի երէկւայ տէրերը:

Մեր հասարակութեան ներքին կեանքի և հաւաքական հոգեբանութեան տեսակէտէն այս երևոյթը վերին աստիճան ուշադրութեան արժանի է: Ասիկա միայն մէկ բան կ'ապացուցանէ. այն, որ մեր հասարակական կառուցածքի մէջ չկան այլևս այնպիսի տարրեր, ներքին այնպիսի ոյժեր, որոնք ի վիճակի ըլլան պաշտպանել մեռնող դասակարգը և ոչնչութեան դատապարտած աշխարհաստեայն ցասնեակ տարիներու մեր լուսագոյն ուժերը սպառնացան ժողովրդի վրայէն վերցնելու անոր թշնամի տարրերը: Հայ մտքի բարձր յղացումները տարիներ անընդհատ այդ նպատակով գործադրեցան:

Այսօրւայ սերունդը թէ թիւրքիոյ և թէ կովկասի մէջ տէր է այն նաճումներուն, որոնք կատարեցան տասնիններորդ դարի ամբողջ տարածութեան վրայ: Ներկայ գաղափարական մտաւորականութիւնը կը կատարելագործ է, կը լրացնէ և կը զարգացնէ այն, ինչ որ սկսած էր անցեալի մէջ: Անոր ճանապարհը բաց է և գործունէութեան հիմքերը արդէն պատրաստ:

Թիւրքական բռնապետութեան տապալումէն և սահմանադրական կարգերու հաստատութենէն ետքը՝ ժողովուրդը և մարտնչող հասարակութիւնը նոր իդէալներ կը սնուցանեն:

Այստեղ է, որ ընկերակարգութեան գաղափարը անհրաժեշտ և անխուսափելի կը դառնայ:

Եւրոպական ազգերը փորձեցին արդէն, որ քաղաքական ստրկութեան վերացումը անհատի և մարդկութեան ազատութիւնը չէ ապահովել կատարեալ կերպով. անոնք տեսան, որ քաղաքական հաւասարութեան իրողութիւնը չափազանց պակասաւոր է, թերևս ապարդիւն՝ առանց իրական, տնտեսական հաւասարութեան: Այժմեան մարդկութեան նոր իդէալն է ապիկա և քաղաքակրթութեան հրամայական պահանջը — Ազատագրել աշխարհիս մեծամասնութիւնը դրամատէր փոքրամասնութեան տմարդի ճնշումներէն և անսիրտ բռնակալութենէն:

Հայ միտքը թուլամորթ և անարժան պիտի ըլլար՝ եթէ չմիանար համաշխարհային այդ նոր իդէալին: Հայ ժողովուրդը իր ինքնատիպ ստեղծագործութիւններով և բնական, առողջ ու այրական իմաստութեամբ վաղուց հետէ զգացեր և արտայայտեր է սաղմերը մարդկութեան այդ հոյակապ գաղափարներու: Եւ հայ մտաւորականութիւնը չէր կրնար անշուշտ անուշադիր ըլլար դէպի նորագոյն քաղաքակրթութեան նշանախօսքը, որ յղացան հանճարաւոր ժողովուրդները և որ մեր ժողովուրդին ալ է:

Թիւրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ ներկայիս արծարծող դասակարգային գիտակցութեան քարոզը և միջազգային հաւասարութեան գաղափարը օտարամուտ, պատահական և յանկարծական երևոյթ չէ մեր ազգի և մեր գրականութեան համար: Վերջին բնական տարւան յեղափոխական-արմատական սերունդը մէկէ աւելի անգամ յուշեր է այդ խնդիրը: Կովկասի մէջ ազատագրական և ժողովրդավարական բուռն և անմոռանալի օրերուն՝ հայ գրականութիւնն ու կեանքը այդ ճամբով ընթացան, յղացումի և իրագործումի անգամ ուշագրաւ փորձերը ըրին: Եթէ մոռնանք այդ բոլորը և կամենանք աւելի հեռուն երթալ, դէպի տասնիններորդ դարու ռուսահայ նորագոյն գրականութեան վերածնունդը, հոն կը տեսնանք Միքայել Նալբանդեանի միշտ կորովի դէմքը, որ երկաթէ ձեռքերով և խոռվեալ արիւնով մեզմէ մօտ կէս դար առաջ շարագրած է դերկրագործութիւնը, հայ ընկերակարգական գրականութեան այդ հիանալի ու պերճախօս յուշարձանը:

Այսօրւայ սերունդը պիտի կրնայ արդեօք անգիտանալ և արհամարհել բոլոր այդ նշանակելի սկզբնաւորութիւնները, բոլոր այն վեհանձն յղացումները, որոնք կատարեցան մեր ժողովրդի ուրոյն ստեղծագործութեան մէջ, մեր մտաւորականութեան մէջ, մեր կեանքի ու գրականութեան մէջ...

Այսօրւայ ժողովրդական շարժման, ռամկավարական, ընկերակարգական հոսանքներու արմատները կարծածէն աւելի խորն են և հաստատուն մեր պատմական կեանքին մէջ, որպէսզի կարելի ըլլայ կտրել զանոնք:

Մեր ժողովրդի արտաքին և ներքին հակառակորդները, գիտակցական և անգիտակից թշնամիները կրնան թերևս վայրկենաբար լռեցնել անոր լուսագոյն ստեղծագործութեան ձայնը — սակայն մեռցնել այն՝ երբէք չպիտի կրնան:

Որովհետև պատմութեան անիւր միայն մէկ ընթացք ունի — դէպի յառաջ: Որովհետև քաղաքակրթութիւնը չի կրնար հանդուրժել մեռնող դասակարգերու և անհետացող աշխարհահայեացքներու վերագարձը...

Ռ Ո Ւ Ս Ի Ս.

Պ Ե Ց Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Ի Ա Ծ Ը

Մահացու հարւածն ինչաւ... Ֆինլանդիայի [պետութեան] (ինքնօրինութիւնը) նորէն թաղեց օգոստոսիառ երգմնազանցի ձեռքերով... Բանի՛ երրորդ անգամը... Եւ դժբախտ երկիրը համ-

բերում է. նա դեռ ունի համբերութեան, տոկունութեան առատ պաշար. նա դեռ որոշած է սահմանփակել կրակորական դիմադրութեամբ.՝ Ուրիշ ի՞նչ ելք...

Անցեալ համարում ի ցոյց դրինք համառօտակի այդ սրտառուչ մարտիրոսութեան դրւագները Անարկիցիներ և պատճառը, թէ ինչու պետերբուրգեան բարձր շըրջաններում վերջերում առանձնապէս գարշում են Ֆինլանդիայից 1905-ի ազատութեան օրերից ի վեր՝ այդ փորձիկ հայրենիքը դարձել էր մի Շվէյցարիա... Ապաստան ամեն տեսակ յեղափոխականների, ուսու բռնակալութեան զոհերի Բաւական չէր այդ. Ֆինլանդիան դարձել էր զօրեղ միջնաբերդ այն հոսանքի ու կուսակցութեան, որ ամենից ատելի է ցարական կամարիլային. — միջնաբերդ սօցիալիզմի Սօցիալիզմը՝ դաշնակցած ֆէմիսիզմի հետ. Ֆինն պարլամենտի ամենասուտար, ամենաազդեցիկ հատւածը — սօցիալիստական կուսակցութիւնն է, որի շարքերում 7—8 կին պատգամաւորներ:

Հասկանալի է, մի այդպիսի պարլամենտ հեշտութեամբ չի ճկի իր պարանոցը բռնութեան առաջ. նա շեշտեց միշտ «մեծ իշխան» Նիկօլա II-ի հանդէպ իր հպարտ անկախութիւնը. նա ընդգիմագրեց Պետերբուրգի ամեն մի հրահանգին ու հրամանին՝ քաղաքավարի, բայց վճռական — Ուշը՝

Միահեծան արքաները դիւրութեամբ չեն մարտում այդ տեսակ ոչ՝ — երևաւ առաւել՝ մի վայրկեանում, երբ Յեղափոխութեան հիգրան համարում է արգէն ջախջախւած, երբ հսկայածաւալ կայսրութիւնը յիսաղաղւած է՝՝ րէակցիայի յաղթական բազուկներով...

Աշխարհը գիտէր, որ շարաշուք մի դաւ է նիւթուում Ֆինլանդիայի դէմ, այնուամենայնիւ, գժւարանում էր հաւատալ, որ այնքան արկածալի փորձութիւններից, վիժւած պետական հարւածներից յետոյ՝ ուսու կառավարութիւնը այն աստիճան հեռու չէր գնայ, որ մէկէն ի մէկ վերջացնէ Ֆինլանդիայի ինքնօրինութիւնը:

Եւ սակայն, փաստը աչքներիս առաջ էր Ցարի մի նոր «մանիֆեստը» հրապարակի վրայ. Այն միջոցին, երբ «հազար լճերի հայրենիքը», գուցէ դեռ անտեղեակ Պետերբուրգի մէջ պատրաստող դաւադրութեան, սօնում էր զատկի տօները, — նրա վրայից անցաւ յանկարծ այդ երդմնագրութ մանիֆեստի աղէտաբեր շանթը, որ մահադողանջն էր Ֆինլանդական ազատութեան...

«Ան Գոււման» դեռ պիտի յըննէ՝՝ ազատասպան նախագիծը, ընտրել է արգէն մի յանձնաժողով, 7 անդակողման, 7 հոկտեմբերեան, 6 կադետ, մէկ ձախակողման ներկայացուցիչներից. Բայց ի՞նչ տարակոյս կարող է լինել այդ բնութեան ելքի նկատմամբ. «Ան Գոււման» կը վաւերացնէ, կը նւիրագործէ սև նախագիծը. Եւ այդպիսով կըսպառւի նոր ոճիրը ազատութեան դէմ, մարդկութեան դէմ...

Անսովոր զզւանք յարուցեց այդ նոր մանիֆեստը եւրոպական մեծ մամուլի մէջ. Միանգամայն անսովոր տոն են գործ ածում՝ անգամ այնպիսի խոշոր օրգաններ, որոնք իրենց խոշորութեան զօրութեամբ իսկ՝ հարկադրւած են միշտ չափաւոր ու փափկանկատ լինել նոյնիսկ հանդէպ ցարիզմի Ապշեցուցիչ բան է՝ կարգալ «Frankfurter Zeitung»-ի մէջ «արիւնտ Նիկօլա»

և նման քաղցրանուշ որակումներ. Իսկ ամենից արտառոցը պարիզեան «Temps»-ի բռնած դիրքն է. Մի կորովի խմբագրականի մէջ նշաւակելով հանդերձ Ֆինլանդիայի դէմ նիւթուած նոր դաւը, նա միաժամանակ խնամքով քաղում է ուրիշ եւրոպական մեծ օրգանների ամենասուր արտայայտութիւնները ցարական մանիֆեստի ու նրա հեղինակի վերաբերմամբ:

Այդ արտայայտութիւններից մէկը պարզապէս ասում է.

«Չարմանալի չի լինի, եթէ շուտով հրապարակ գայ մի նոր տերրօրիստ Շոււմանն *), պատժելու այդ նոր ոճրի իսկական հեղինակին...

Այդ բոլորը, յիրաւի, անսովոր է. Եւ իբրև այդպիսին՝ միտիթարական... Ա՛հ, սակաւապետ ենք, անշուշտ. գիտենք բնով բաւականանաւ. քչով միտիթարել ներկայ տիւր ու ահաւոր օրերումս Բայց քիչ բան չէ այդ ցասումը եւրոպական կապիտալիզմի խոշորագոյն օրգանների կողմից, երբ մտածում էք, որ այդ կապիտալիզմը իր առատածեռն փոխառութիւններով ազատեց մեր բռնակալութիւնը մահացո՞. հոգեվարքից, տւեց նրան և տալիս է մինչև օրս էլ հնարաւորութիւն՝ շնչելու, կազդուրելու և ջախջախելու Յեղափոխութիւնը...

Ս Ի Բ Ի Բ

Սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեան վետերաններից երկուսը նորէն բռնեցին կամ պիտի բռնեն շուտով Սիբիրի ճամբան... Մէկը իբրև աքսորական, միւսը իբրև տաժանակիր. Մէկը «Տատիկն» է, հոշակաւոր կին-ազգմիկը, Բրեշչկովսկայան. Միւսը — Մինօրն է, ոչ նւազ ծանօթ և ոչ նւազ յարգւած յեղափոխական Ռուսաստանում:

«Տատիկը» մօտ 70 տարեկան է արգէն և երկրորդ անգամն է ուղևորւում դէպի Տուրքմենները. Մինօրը 50 տարին հազիւ է լրացրել, բայց արգէն ծերունազարգ պատրիարքի տեսք ունի, — այնքան է տրորել յեղափոխական կեանքի յորձանքներում, նահատակութեան դժնդակ զնգանների մէջ: Նա էլ երկրորդ անգամն է — դէպի Սիբիր... Ամբողջ 8 տարի տաժանակիր աշխատանքների...

Ծանր, չափազանց ծանր է արձանագրել այդ երկու կենդանի յուղարկւորումները. Այն ճակատագրական ու շարաշուք նախագագացումը կայ՝ թէ այլ ևս չը պիտի վերագառնան... Ա՛հ, ուսական ցաւատանջ մարտիրոսագրութիւն... Յամենայն դէպս Նիկօլա II-ի կառավարութիւնը ձեռք կ'առնէ անհրաժեշտ միջոցները, որպէս զի այդ երկու հոյակապ դէմքերը իսպառ կորչին յեղափոխութեան համար, կամ թէ վերագառնան, իբրև անօգուտ աւերակներ... Ինչպէս Չերնիշեվսկին:

Որովհետև դահիճները տեսան, զգացին երկուսի խոշոր մարդկային ու յեղափոխական արժէքը. տեսան, թէ ինչ հրաբխային հոգիներ են թագնւած այդ ծերունազարգ կերպարանքների տակ. Երկուսն էլ բացարձակ յայտարարեցին, ի պատասխան դահիճի հարցումին,

*) Տխրահալ Բօրիլովին սպանող ժինալուցիցի:

որ, այո՛, պատկանում են սօցիալիստ-յեզափոխական կուսակցութեանը:

Բրեշլովսկայան, աւելի յայտնի «Ցատիկ» անունով, սկսել է իր «առաքելութիւնը» գիւղացիների մէջ դեռ 1873 թւից: Գիւղը նրա պրօպագանդիստական վայրն էր, մուսթիկի թմրած գիտակցութիւնը արթնացնելը — նրա առաքելութեան նպատակը: Եւ նա մինչև վերջն էլ եղաւ գիւղացիական անմասն պրօպագանդիստ: Իջել էր նոյն ազնւական դասակարգից, որից իջել էին ուսւ յեզափոխութեան մի շարք ուրիշ պատկառելի դէմքեր: Իր անվեհերութեամբ ու գաղափարական մարտութեամբ նա արժանաւոր անդամներից մինն է ուսւ կանանց հռչակաւոր «պէտադի», որի մէջ փայլում են, յաւերժական փառքի լուսապսակով շրջապատւած, Սօֆիա Պերօօֆսկայա, Աէրա Ֆիգնեբր, Աէրա Չասուլիշ և ուրիշներ: Նրանց պէս ունեցաւ հերոսական վայրկեաններ, նրանց պէս ճաշակեց և մարտիրոսութեան դառնութիւնները: 1873-ին ասպարէզ է մտնում և հետևեալ տարին արգէն Պետրօ-Պավլօֆսկի զնգաններում է: Չորս տարի բերդարգելութիւն 1878-ին, իրրև մէկը պատմական 193-ից, դատապարտում է 5 տարւայ առժամակիր աշխատանքի, Ալիսօֆսկոյի, Շիշկոյի ու այլոց հետ Ցաթանակիր աշխատանքն աւարտելուց յետոյ, բշոււմ է հետու արևելեան Սիրիի մի խուլ անկիւն: Փախուստի փորձ անելով, նա վերստին, իրրև պատիժ, դատապարտում է առժամակիր աշխատանքների երկու ու կէս տարով: Այդ ժամանակը ևս լրանալուց յետոյ, նա բշոււմ է Երկուսակ, ապա և Տօսակ, Տօրօսկ, ուսկից վերջապէս, 1897-ին, աղողում է փախել:.. ամբողջ 23 տարի Սիրիում անցկացնելուց յետոյ:

Բայց Սիրիից փախելով, նա չի փնտրում ապահով տեղեր, այլ մտնում է հայրենիք, Ռուսաստան և վերսկսում իր քարոզչական գործունէութիւնը գիւղացիների մէջ, ծածկելով այլևայլ անունների տակ, թափառելով տեղից տեղ: 900-ական թւերի սկզբում «Ցատիկը» եւրոպա է, Ժընեֆ, ուր մասնակցում է կուսակցութեան խմբագրութեան... Կին-պրօպագանդիստը և սքանչելի գրող է, հրապարակախօս:

Դա մի անօրինակ կին էր: Ռիզօրիստ, խստաբարոյ, ամբողջապէս գաղափար դարձած... Յեզափոխութիւնը բռնել է նրա բոժանդակ էութիւնը և նրա սրտի մէջ տեղ չի թողել ուրիշ որևէ մասհոգութեան համար: Մերժել է անգամ հարազատ որդուն, որը իր մօր գաղափարներին հակառակ ուղղութիւն է բռնել:.. Մերժել է նրա տեսակցութեան առաջարկները Պետրօ-Պավլօֆսկի խուցերից:.. Մի ճշմարիտ կին-ամազօն, ամբողջապէս տարած կուռի տենդով, սիրահար զենքի ու սպանական ժողով:.. ասես բոլորովին աանացած: Պէտք էր տեսնել, թէ ինչպէս հրձոււմ էր մի օր Քրիստափորի իրեն նւիրած խոշոր ու գեղեցիկ տարձանակով, թէ ինչպէս հպարտ էր այդ նւերով: Երկու մեծ պրօպագանդիստները գիտցան իրար գնահատել, կարճատև ծանօթութեան միջոցին, և երբ քիչ յետոյ Բուլգարիայից հասաւ մեր վեպերանի աղետաւոր մահուան բռնիք, «Ցատիկը» մեկն էր ջերմ, անկեղծ սպացողներից և նա իր ուժեղ գրչով շարադրեց Քրիստափորի խանդավառ ներքողը «Յեզափոխական Ռուսաստանի» մէջ:

Այժմ նա ինքն է թերևս անխուսափելի կորստեան ծայրին... Չը համբերեց կին-ամազօնը եւրոպական իր քարոզի մէջ, Լեմանի ափերից անդադար ու անդիմադրելի թռիչքներ էր գործում նրա սպանական հոգին դէպի բազմասունջ Ռուսաստանը, դէպի գիւղացիները: 1905-ին, աղատութեան ծանուցման հետ «Ցատիկը» նորէն Ռուսաստան է, Ալիգայի աւազանում, նորէն իր սիրած գիւղացիների աշխարհում, ուր շարունակում է սօցիալիզմի, հոգերի համայնացման և ինքնակալութեան վերջնական տապալումի պրօպագանդը: 1907-ին ուսական ժամադրմանը, երկար տենդային ծիգերից ու ապարդիւն փորձերից յետոյ՝ ձեռք ձգեցին, վերջապէս, այդ թանկագին որսը — Կասարինէ Բրեշկօֆսկայան: Ահագին ոգևորութիւն Պետերբուրգի բարձր ոստիկանական շրջաններում... «Ցատիկը» նորէն Պետրօ-Պավլօֆսկի նկուղներում, ուր թնում է մինչև դատաւարութիւնը, դարձեալ ամբողջ 30 ամիս:

Ահա այդ գեղեցիկ, անօրինակ ու օրինակելի կեանքը: Եւրոպական մամուլը խօսեց երկարօրէն կին-յեզափոխականի մասին, պատմեց նրա կեանքն ու դատաւարութիւնը, ցաւ ու բողոք յայտնելով:.. Պարզում տեղի ունեցաւ ժողովրդական բազմամարդ միախնդ դատապարտութեան առիթով:.. Ապարդիւն Ցարական ոստիկանութիւնը ձեռքից չը պիտի թողնէ հազազգիւս որսը:

Հ Ա Ս Ս Ր Ա Կ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն
VIII
Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Ա Ր Ժ Է Զ Ն Ե Ր

Առաջ քան զիմէլ ազգայնական մրցումների պատճառաբանութեան ու լուսարանութեան՝ մենք պէտք է դեռ փորք ինչ կանգ առնենք երկու կէտի վրայ:

1) Ինչպէ՞ս է առաջանում ազգային զգացումը և ի՞նչ շափով է նա արտայայտւում ազգի այլևայլ դատակարարների մէջ:

2) Ինչպէ՞ս կատարել ազգային առանձնայնակութիւնների գնահատումը: Ռեբիշ խոսքով:—Արժէ՞ արգեք, նպատակարարմա՞ր է՝ պահպանել ու գործացնել մի ազգի բոլոր առանձնայնակութիւնները, նրա բովանդակ, հաւարական բնօրէնը, թէ՞ դուրսէ կան ճշմարիտ արժեքների հետ և կեղծ արժեքներ, որ պիտի ջանալ արմատիել անել այդ հաւարական բնօրէնից:

Եւ եթէ տեղին է վերջին հարցումը—ապա որտե՞ղ է արժեքների որսման շափանիչը:

Այս հարցերին արևելից պատասխանը կը լինի և մի տեսակ ամփոփում: Ազգայնական էութեան մասին մեր աւած դատադրութիւնների:

Ասացինք նախընթաց յօդուածներում, որ կոյ իւրաքանչիւր ազգային համայնքի մէջ ուրոյն հաւարական բնօրէն: Եոյց տւինք նաև, թէ ինչպէս է նա ձուլւում, ինչ բնական ու հասարակական ուժերի ազդեցութեամբ ու գործակցութեամբ:

Այդ իրողութեան շնորհիւ, հա՛յ-ան հա՛ տը դառնում է բարձրելի և ծանաշելի միմիայն իրրև անդամ մրտքերի ու զգացումների այն ներդաշնակ համակարգութեան, որ կազմում է հոյ ազգութիւնը և որ դարձնում է իրեալ անհատին ոչ միայն մարդ, այլ և հայ-մարդ: Եւ այդ հայանհատը փոխազդելով մի այլ միջավայր, ցեղային, ազգայնական մի այլ միջոցաւոր՝ դիտակցում է և անմիջապէս իր տարբերութիւնը շրջապատողներից, գիտակցում է, որ

գոյութեան սրբազան իրաւունքները, գիտակցում է միաժամանակ նրա թերութիւնները և ձգտում է մշակել, կատարելագործել, ի հարկին փոխառութիւններ անելով ուրիշ լեզուներից: Գերմաներէն լեզուն անվերջ օգտոււմ, ճօխանում է ֆրանսերէն բառերով—չը նայեած երկու ազգերի հակամարտութեան. ուսուցիչը անգաղար փոխառութիւններ է անում ֆրանսերէնից ու գերմաներէնից և սակայն ոչ գերմանական, ոչ էլ ֆրանսական լեզուները զբանով չեն վնասում իրենց լեզուի ինքնուրոյնութեան: Զի տուժում ազգային ինքնուրոյնութիւնը և ուրիշ տեսակ փոխառութիւններից ու ազգեցութիւններից—նրա թակահար կուլտուրայի մէջ, գրականութեան, արեւտարի մէջ և այլն: Բոլոր ազգերը սովորում են իրարից, ընդօրինակում են փոխադարձաբար: Եւրոպան ընդօրինակել է Հն. օմին, Հն. օմը՝ Յունաստանին, Յունաստանը՝ Արեւելքին: Ֆրանսիական, գերմանական գրականութիւնն ու արեւտար սրբան օգտուել են վերածնուող իտալիայի փառապանծ արեւտարից, գրականութիւնից: Զը կայ բացարձակ իմաստով ի ն ը ն ու ը ո յ ն ազգ. ազգային ուրոյնութիւնը յարաբերական է, ինչպէս անհատներ, ինչպէս ամեն բան այս աշխարհում:

Փոխառելով և մարտելով ուրիշ ազգերի առաջադիմութեան արդարեւները, կաղապարելով հայրենի երկրի կուլտուրական հաստատութիւնները ըստ օտարի՝ իւրաքանչիւր ազգ, այնուամենայնիւ շարունակում է պահպանել իր ինքնութիւնը: Ռուսը, հայը, թիւրքը, ճապոնացին, պարսիկը, ֆինները—բոլորն էլ ենթարկուած են Արեւմուտքի հզոր և տիրական ազգեցութիւններին, բոլորն էլ որոշ շափով ընդօրինակում, որդեգրում են արեւմտեան գաղափարները, իդէալները, հաստատութիւնները. և սակայն նրանք բոլորը մնում են և պիտի մնան միշտ խորապէս տարբեր, ինքնատիպ, իրենց ուրոյն, ազգայնական առանձնայատկութիւններով:

Նմանողութեան, ընդօրինակման այդ օրէնքի մէջ (*la loi de l'imitation*) կայ մի խոշոր հոգեբանական իրողութիւն, որ բացատրում է անեղծւածը: Ոչ մի ազգ ն ո յ ն ու թ թ ե ա մ ը չ ի ի լ ը ա ց ն ու մ օտարներից փոխառած գաղափարները. ամեն մէկը իւրացնում, մարում է իր ձեռով, համաձայն իր ինքնատիպ սղան ու բնոյթին. ամեն մէկը ձուլում է որոշ, համախորհրդային մի գաղափար, մի իդէալ՝ իր ներքին առանձնայատուկ բուրայի մէջ և հարդրում է նրան իր ուրոյն զբոյժը, իրականացնում է այն կեանքի մէջ՝ ուրոյն եղանակով: Առեւտր թէկուզ ուսմկալարութեան ու Սոցիալիզմի գաղափարները, Որպիտի անվերջ այլազանութիւն՝ կիր ա ու ու մ ն եր ի մէջ, Որքան տարբեր են «գասակարգային կուլ» մեթոդները տարբեր ազգային միջավայրերում: Մի տեղ չեղում է քաղաքական, պարլամենտական կուլի մեթոդը, մի այլ տեղ՝ անտեսականը, մի տեղ զարգանում է խաղաղ ու հոյակապ արեղ-իւնիոնիզմը, մի այլ տեղ՝ յեղափոխական սինդիկալիզմը, մի տեղ սոցիալիզմի յարաձուռն ալիքը զրոհ է տալիս զէպի ազգային կենտրոնական պարլամենտը, սոււարացնելով այնտեղ իր մարտական ներկայացուցչութիւնը, մի այլ տեղ՝ նա նւաձում է առաւելապէս գաւառական հաստատութիւնները, քաղաքային խորհուրդները, մի տեղ բարգաւաձում է չափաւոր, պատեհապաշտ տակտիկը, մի այլ տեղ՝ անհաշտ-յեղափոխականը և այլն և այլն:

Այդպէս է իւրաքանչիւր մեծ, տիեզերական գաղափարի ծակատաղիրը: Ամբողջ ժամանակակից ուսմկալարական հաստատմբը, Աթլանտեան եզերքներից մինչև եպպոնական ծովը, Տիբրոսից մինչև Բալկաններն ու Բոսփորը, մինչև Տեւաւոր իրանը՝ սեւուս է նոյն հզոր արմատից, նոյն չքնաղ ու յաւերժական աղբիւրից, որ գուրս ժայթքեց 1789 անժոռանալի թակահարի Գանտօնի ու Ռոբեսպիէի հայրենիքում: Ամենուրեք նոյն «Մարդկային Իրաւունքների» կիրառումն է, նոյն հիմնական գաղափարի պատաստումը և ամենուրեք նա ձուլում ու ձեւափոխում է ազգայնական քուրանքում, յարմարում է իւրաքանչիւր համայնքի որում, տեմպերամենտին, խառնւածքին:

Ոչ, ազգերը չեն կորցնում իրենց ինքնատիպ բնոյթը, ընդօրինակելով ու ազգեւելով: Զի կորցրել իր ինքնութիւնը

նշմիրի մեր փոքրիկ հայկեան ցեղը, որ դարեր շարունակ տարւերել է օտար, նւաճողական յորձանքների մէջ, անգաղար ենթարկելով օտար բաղադարներով թիւնների, լեզուների, գրականութիւնների բռնաւոր կամ կամուար ազգեցութեան: Անչարժ ու յեա են մնացել այն ազգերն ու յեղերը, որոնք մերժել են ընդօրինակումն ու արտաքին ազգեցութիւնները և փակել ու յամառել են ուստիւնի, աւանդապաշտ սովորութիւնների մէջ: Ապացոյց՝ Չինաստանը, Թիւրքիան, իսլամական ուրիշ երկրներ:

Որքան արագ կընթանայ ընդօրինակման (ոչ, ի հարկէ, անգիտակից կապուցեան) պրօցեսը, որքան շուտով ու զիրարութեամբ յետամնաց ազգութիւնները կը թօթափեն «հնութեան փոշին» ու կ'ենթարկին նոր, արեւմտեան գաղափարների ազգեցութեան—այնքան շուտով կը բարգաւաձին նրանք և այնքան պատուով ու համարձակ տեղ կը բռնեն տիեզերական արժէքների մրցարանում:

Ազգային բ ո լ ո ս բ առանձնայատկութիւնները ինքնին գրական արժէքներ չեն: Գրական են միմիայն նրանք, որ նպատարում են ազգային համայնքների աստիճանական վ եր ե լ ը ի ն, աստիճանական առաջխաղացութեան՝ զէպի ժամանակակից ուսմկալարութեան իդէալը, զէպի ազատութեան և ընդհանուր, գ ա ն գ ա լ ա ծ ա յ ի ն բ ա բ օ բ ու թ ե ա ն յաղթանակը:

Պէտք է ուժ տալ այն հասարական առանձնայատկութիւններին ու ստացւածքներին, որոնք տեսականօրէն արժէքաւոր են և արգասարբը՝ ազգային ու համամարդկային քաղաքակրթութեան համար: Պէտք է զարգացնել ճշմարիտ, կայուն արժէքները:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Զ Ա Ր Գ Ա Յ Ո Ւ Մ
Ե Ի
Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Ը Ն Գ Չ Ա Ն Բ Ա Յ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

(Մեր աշխարհամայնացքի միտքերը)

I

«Բոլոր հասարակութիւնների մէջ՝ դեռ անյիշատակ ժամանակներից ի վեր՝ մեծ դիտում են հասակարգային բաժանումներ—իւրաքանչիւր և հպասակներ, կեղեկներ և կեղեկողներ:

«Հասարակութիւնը ամեն տեղ վերածւած է երկու անհասար հաստեղների — շ ա հ ա գ ու ը ո ղ փ ո Ւ ր ա մ ա ս ու ը ի լ ը ը, իր ձեռն առած համայնքի, ցեղի հասարակական և քաղաքական կեանքի դեկը, սեղծում է օրէնքներ և իրաւակարգեր, որոնց միջոցով խլում է աշխատանքը՝ մեծ ա մ ա ս ու ը ի լ ը ը ձեռնից նրա արտադրած բարիքները և դարձնում նոր զէնք՝ նոյն աշխատանքների անլի և անլի հպասակեցնելու, կեղեկելու համար»:

Այսպէս է սկսում Հ. Յ. Գաշնակցութեան Ծրագիրը: Եւ այդ ծանուցումը պարապ, մտածին մի հաւատարմ չէ, այլ պատմական անժխտելի մի ճշմարտութիւն, իրողութիւնների մի անխուսափելի ե գ ը ա կ ա ց ու թ ի լ ը, ը ն գ հ ա ն բ ա ց ու մ:

Տ ե ս ա կ ա ն մ ի տ ք ը — նա, որ գիտէ կանգնած մնալ իր կոչման բարձրութեան վրայ, ազատ մնալ գասակարգային, կրօնական և այլ տեսակ նախապաշարումներից, ականջ զնել լոկ պատմական էւօլիւցիայի ձայնին, զեկալարել ամենուրեք օր'եկտիպ, առարկայական ճըշմարտութեան պատիրաններով—տեսական միտքը չի հնարում այս կամ այն հասարակագիտական վարդապետութիւնը, այլ նա միայն պաղ, անխոզ արձանագրում է փաստերն ու երեւոյթները, գատում է

պատմութեան հսկայական պրօցէսի մէջ գլխաւորը երկրորդականից, էականը պատահականից և այդպէս արձանագրելով ու զատելով, նա միաժամանակ եզրակացնում է, ընդհանրացնում:

Վերլուծումի և ընդհանրացումի այդ գործողութիւնն է, որ տալիս է այս կամ այն գիտական, փիլիսոփայական վարդապետութիւնը: Ընդհանրացումի կամ համագրումի այդ մեթօդով է, որ հին ու նոր ընկերավարական մեծ դէմքերը — Բաբելոն և Բլանկի, Կարլ Մարքս և Պրուդօն, Չերնիշեվսկի և Լափրօվ, Էնգելս և Կուսցկի, Բէրէլ և Թօրէս, Պրեսսանսէ և Անատօլ Ֆրանս — երկարատե վարանուձներից ու խղճամիտ ուսումնասիրութիւնից յետոյ՝ յանգել են այն ամուր, անխորտակելի համոզումին, որ ձևակերպում է սօցիալիզմի դաւանանքով, ընկերավարական վարդապետութեամբ:

Ոչ «դասակարգային կուրի» ուրականը չի յղացել թեթեւամիտ ու տենդենցեօզ (դիտուձնաւոր) հրապարակախօսների կողմից՝ բուրժուաներին, աշխարհի մեծերին սարսափեցնելու նպատակով: Նա արձանագրել է, իբրև փաստ, իբրև ցայտուն մի իրողութիւն, որ կարմիր ժապաւենով անցնում է մարդկային պատմութեան մէկ ծայրից մինչև միւսը, հետզհետէ սաստկանալով ու արիւնւելով:

Ո՛ւր էր՝ թէ նա լինէր իրօք մի ցնորք, բանդագուշանք...

Ո՛ւր էր՝ թէ տիրէր գէթ քաղաքակիրթ հասարակութիւնների մէջ այն «նախասահմանեալ ներդաշնակութիւնը» (*harmonie préétablie*), որ շեշտում է փիլիսոփայ Լայպնից ամբողջ տիեզերքի վերաբերմամբ և որի վրայ ծանրանում են և տնտեսագիտութեան յայանի սիւներ 18-րդ դարի վերջերում և 19-րդ-ի սկզբում: Ո՛ւր էր՝ թէ չը լինէր դասակարգային հակամարտութեան մղձաւանջը, որ այնքան յաճախ արտագրել է ազգային, կրօնական ու այլ տեսակ ժողովրդասպան հակամարտութիւններ ու մրցումներ... Մարդկութիւնը, որ այնքան յօշուակ է նախապատմութեան անիշխանական ժամանակներում, ներքին արիւնոտ բաղխումներով, գէթ յետոյ, գէթ պատմական, քաղաքակրթական շրջանի մէջ զերծ կը լինէր իրարաջնջման այդ սարսափելի պատուհասից և բովանդակ մարդկային ցեղի ուշադրութիւնը, բոլոր բանական էակների միահամուռ, ներդաշնակ ճիգերը կ'ուղղէին այն ժամանակ ընդհանուր ու ահաւոր թշնամու—բնուութեան դէմ...

Այդպէս չէ, սակայն: Եւ անգամ այսօր, քաղաքակրթութեան պանծալի նւաճումների շրջանում, 20 դար այլասիրական, եղբայրսիրական բարոյներից յետոյ, 20 դար մարդկային գլխարտութեան հեղեղներից ու ռամկավարական հաւասարացման պարբերական փորձերից յետոյ՝ մենք դեռ տեսնում ենք դասակարգային արհաւիրալի բաղխումները միևնոյն երկրի, միևնոյն արիւնակից ազգութեան շրջանակներում, և երկու ահեղ հակոտնեաներ—շահագործող փոքրամասնութիւն և շահագործուող աշխատաւոր մեծամասնութիւն—կանգնած են իրարու հանդէպ, լորդ Բիկոնսֆիլդի արտայայտութեամբ, որպէս երկու թշնամի ցեղեր, պատրաստ գրոհ տալու իրարու վրայ և արեան նախճիրներ սարքելու... Այդպէս է քաղաքակիրթ իրականութիւնը. այդպէս

դառնում են հետզհետէ և ոչ-քաղաքակիրթ, յետաձեաց իրականութիւնները:

Մենք չենք, ուրեմն, որ գիտմամբ ուզում ենք այլանդակել պատմութեան պրօցէսը «բաղխումների ու նախճիրների» զառանցանքներով.—այլանդակութիւնը պատմութեան խորունկ արգանդի մէջ է: Մենք մատնանշում ենք միայն և փորձում լուսաբանել նրա ընթացքն ու հեռաւոր, անխուսափելի եզրակացութիւնը:

Այլանդակութիւն, — քա՛ւ լիցի... «Կուրը ծնող է ամեն բանի» — ճիշտ է ասում հին յունական իմաստութիւնը: Կուրը, անգամ միևնոյն ազգութեան ծոցում, դասակարգերի, շահերի, իրաւունքների կուրը — մերթ խուլ ու թաքուն, մերթ բացարձակ ու մոլեգնոտ—հանդիսանում է ոչ թէ աղէտ ու անէծք, այլ միանգամայն անհրաժեշտ և դրական մի գործօն, մի զօրաւոր խթան հասարակական առաջխաղացութեան, որ մղում է ժողովուրդներին—դասակարգերի անդադրում իրարայնջորդման, յեղափոխական անդադրում վերիվարումների ճանապարհով — դէպի վերջնական Եզէալը, դէպի բարձրագոյն, զուտ մարդկային համայնակենցաղը, ուր այլ ևս չը պէտք է լինին դասակարգեր ու առանձնաշնորհումներ, ուր դարվիներան գոյամարտը (*Daseinskampf*) պիտի կորցնէ իր բնաջնջող, դաժան բնոյթը, և պիտի վերածւի խաղաղ մտաւորկուլտուրական մրցակցութեան, ուր, վերջապէս, պիտի իրագործւի «մէկ, ներդաշնակ, ամբողջական մարդկութիւնը, իտեղի այսօրւայկտրատւած, բաժան-բաժան և հակամարտաշխարհի» (Ծրագիր Լ. Յ. Գ., եր. 14):

Համաշխարհային պատմութեան մէջ, արդարև, դասակարգային կռիւները առաջնակարգ և առաջատար գործօններից մէկն են: Ոչ միակը, ինչպէս հռչակում էր 1847 թւի Մարքս-Էնգելսեան Մանիֆեստը, փոքր ինչ նեղցնելով ու այլակերպելով պատմական իրականութիւնը: Կան, եղել են տիեզերական էօլիցիայի մեծ հոսանքում՝ ուրիշ կարգի բաղխումներ, կան ազգային կռիւները, որ չեն վերածուում ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ դասակարգային, տնտեսական մտահոգութիւնների ու մրցումների (օր. երբեմն ստրուկ, հպատակ երկրների մէջ, Բալկաններում, Իտալիայում, Հայաստանում, ազգային-ազատագրական շարժումների միջոցին). կան կրօնական, փիլիսոփայական և գիտական մրցումները, որ ահագին տեղ են բռնում քաղաքակրթութեան զարգացման մէջ և որ սակայն չեն կարող ամենքն էլ բացատրել նիւթապաշտական մղումներով, տնտեսական, դասակարգային մրցումներով:

Տնտեսական գործօնը միակը չէ, բայց մէկն է ամենազօրաւոր գործօններից. նրա ալիքեցութիւնը, որ շատ թոյլ է համեմատաբար նախապատմական ժամանակներում ու պատմութեան առաջին դարերում, գնալով միշտ աւելի ու աւելի ուժեղանում է և նորագոյն պատմութեան մէջ՝ դառնում է գրեթէ տիրական՝ բուն արևմտեան քաղաքակրթութեան հօրիզոններում:

Դասակարգերի կուրը *) բոլոր ազգերի պատմու-

*) Հասարակական մեծ դասակարգերն են՝ վարիցսկսած՝ սեփական ազնուրկ աշխատաւորութիւնը (դաշտային կամ քաղաքային), մանր ու խոշոր հողատէր

Թեան մէջ տիրապետող իրողութիւններից մինն է, և բաւական է աչք անել Հին յոյների, հռոմայեցիների, եւրոպական բոլոր ազգերի, միջնադարեան ու նոր-դարեան բոլոր շրջանների վրայ, բաւական է փոքր ինչ խորասուզել իւրաքանչիւր երկրի խոշոր անցքերի ու սուսմասիրութեան մէջ, տեսնելու համար, թէ որքան ծանրակշիռ տեղ է բռնում այս կամ այն համայնքի դասակարգերի շերտաւորումը, նրանց շահերի հակամարտութիւնն ու բաղխումները՝ երկրի ընդհանուր ճակատագրի զարգացման մէջ: Յաճախ նրանք քողարկած են, դիմակաւորւած ուրիշ կարգի գաղափարներով ու գրոշակներով, երբեմն ազգային ու կրօնական դիմակի տակ այնպէս են վարագուրւում ու խաւարում շահախնդիր դասակարգերի ձգտումները, որ ուսումնասիրող ընկերաբանը դժւարանում է պարզապէս հաշիւ տալ իրեն՝ կատարող անցքերի իսկական իմաստի վերաբերմամբ: Յամենայն դէպս, «դասակարգային կուրի» փաստը, որի առաջին մերկացնողն են ֆրանսիական հռչակաւոր պատմաբանները — Գիգո, Տիերրի, Միլիե — որ ապա ներբողեց բուն սօցիալիստ ռահվիրաների կողմից, դարձեալ ֆրանսիայում (Բաբոֆ, Բլանկի, Լուի Բլան և այլն), որ վերջապէս, ստացաւ յետագայում իր տեսական ձևակերպումը Կարլ Մարքսի գրածքների մէջ, «դասակարգային կուրի» փաստը, կամ ինչպէս ասում են՝ «թէ օրիան», հանդիսանում է այսօր մի չափազանց օգտակար, արգասաւոր մեթոդ իւրաքանչիւր ուսումնասիրողի, ընկերաբանի համար, որ կուզէ հետազօտել պատմական որևէ շրջան, կամ որևէ խոշոր անցք, ծանրակշիռ մի փոփոխութիւն այս կամ այն երկրի կեանքում:

* *

Ինչպէ՞ս առաջացան երկրագնդի վրայ, մարդկային համայնքների ծոցում՝ այդ դասակարգային բաղխումները: Արդեօք նրանք յատուկ են առհասարակ մարդկային գոյութեանը, որպէս ֆատալ, ճակատագրական մի պատուհաս, թէ՞ սկսւել են երբևիցէ, որևէ տեղ: Պատմական ու հասարակագիտական ուսումնասիրութիւնները հաստատում են վերջին ենթադրութիւնը: Եղել է ահագին ժամանակաշրջան — հազարաւոր, գուցէ միլիոնաւոր տարիներ — երբ մարդկային ցեղերը ապրել են համայնական ռէժիմի տակ, երբ ամեն մի համայնքի ծոցում, ամեն մի կտոր հողի վրայ, ընդհանուրի գիւղացի ու թիւն, մանր ու խոշոր արհեստաւոր ու թիւն, մանր ու խոշոր վաճառական ու թիւն, կապիտալիստ կամ դրամատէր արհեստիւն և անարհեստիւն (վերջինս, որ անւանում են ուրիշ խօսքով բուրժուազիա, համեմատաբար նոր ժամանակների ծնունդ է, նա հանդէս է գալիս 16-րդ դարում, գլխաւորապէս Անգլիայի մէջ, գործարանական կեանքի սկզբնաւորութեան հետ), ապա կղեր և աղանախան ու թիւն: Առանձին դասակարգ կարելի է համարել և պաշտօնէութիւնը, թիւրօկրատիան: Վերջապէս կայ մի դաս, որ իր էութեամբ գործ է բոլոր դասակարգերից՝ որ անւանում է գրեթէ բոլորից, դամատար արհեստիւն ու թիւն է, ինտելիգենցիան: Բուսաստանում և ուրիշ տեղերում՝ նրա ամենափայլուն ներկայացուցիչներից շատերը առաջ են եկել ազնւականութիւնից ու կղերից, բայց լինելով էապէս գաղափարական տարր, անցել են ժողովրդի կողմը և ուղղել են իրենց սլաքները նոյն ազնւականութեան ու կղերի դէմ:

հասարական սեփականութիւն են եղել՝ հողը, աշխատանքի միջոցները և արդիւնները: Մի ռէժիմ, որի օրով խօսք չէր կարող լինել դասակարգային առանձնաշնորհումի ու կեղեքումի մասին: Այդպէս է եղել գեղսական կամ սոցիալիստ շրջանում, որի մասին խօսել ենք մի ուրիշ առթիւ *), նոյն այս էջերում: Այդպէս են վկայում իրենց փաստացի գրածքներով հռչակաւոր հասարակագէտներ — Սուսներ Մայն, Լավլէյ, Մարքսիմ Կովալեւսկի և ուրիշներ: Եւ այդ համայնական դրութիւնը որոշ, էական իր գծերով շարունակւել է շատ տեղերում, նոյնիսկ գեղսական կարգերի բայթայումից ու նահապետական գերդաստանների առաջանալուց յետոյ:

Այսօր իշխող, առանձնաշնորհեալ դասակարգերի իդէոլոգիափաստաբանները սօցիալիզմի, կոմունիզմի **) դէմ արշաւելով, սովորաբար պնդում են, որ նրանք ուսուցիտ են, չեղած ու չը լինելիք մի երազանք, որ համայնական սեփականութիւնը անհնարին է:

Սակայն, քանի՞ տեսակ «կոմունիստական», համայնատիրական սիստեմներ ենք տեսնում պատմութեան ընթացքում: Դեռ չը խօսելով հնագոյն, նախապատմական սիստեմների մասին — բանի՞սը կան արդէն նոյնիսկ եւրոպայում, հին ու միջին դարերի մէջ: Յիշենք թէկուզ նախնի բրիստոնէական կոմունիզմը: Պէտք է իմանալ, ընթերցող, որ բրիստոնէութեան նախնական սպասարարները մեր օրերի կղերի պէս չէին: Առաջին բրիստոնէայ համայնքների մէջ չէր ճանաչւում մասնաւոր սեփականութիւն՝ վայելքի առարկաների մէջ: Բոլոր արտադրած բարիքները սպառւում էին համայնօրէն, հաւասարապէս, թէ վաղեքրում և թէ ուրիշ, կողմնակի համախմբումների մէջ: Եղել են միջին դարերում ևս բազմաթիւ կոմունիստական աղանդներ, որոնց մասին կը խօսենք յետագայում: Հարկաւ, այդ բոլոր սիստեմները միակողմանի են, նահապետական և կղերացած փոքրաթիւ ու սակաւանդամ համայնքների մէջ: Բայց նոյնիսկ այդ մասնակի, միակողմանի կոմունիզմը նշանակելի է, որպէս ապացոյց՝ թէ համայնատիրական կարգերը բնաւ ցնորք չեն, ոչ էլ հակառակ մարդկային բնութեանը, ինչպէս պնդում են կոմունիզմի շահախնդիր հակառակորդները:

Ասացինք, որ ամենահին, նախապատմական դարերում արդէն սեփականութիւնը եղել է համայնական. առաջին հասարակութիւնները ապրել են մի տեսակ կոմունիզմի ռէժիմի տակ — դեռ շատ, ի հարկէ, գունահիկ, անկատար — բայց մի ռէժիմի՝ որ առհասարակ չի ճանաչել մասնաւոր գոյք ***) , չի ճանաչել հարստի ու

*) «Գրոշակ», օգոստոս 1909 թ. «Ազգային ընկերակցութիւնների ծագումը»:

**) Երկու բառերը մեք պիտի գործածենք, իբրև հոմանիշ: Երկուսն էլ բնորոշում են այն գաղտնի հասարակական կարգաւորումը, որ աշխատանքի ու արդիւնագործութեան բոլոր միջոցները — հող, գրամագուլիս, հանքեր, գործարաններ, մեքենաներ, հազարակցութեան ու փոխանակութեան միջոցներ և այլն — պիտի առնւին իւրաքանչիւր երկրում՝ հարստահարիչ փոքրամասնութեան ձեռքից և պիտի դրւին, իբրև ընդհանուր, համայնական սեփականութիւն, ամբողջ աշխատաւոր ընդհանրութեան ձեռքը:

***) Ասում ենք՝ առհասարակ՝ որովհետև եղել են

աղքատի տարբերութիւններ, դասակարգային հակադրութիւն ու կռիւ:

Համայնական, կոմունիստական այդ յիշուած կարգը, համատարած էր այն անյիշատակ ժամանակներում Բայց նա իսպառ չի չքացել, պահպանում է իր խոշոր մնացորդները և մեր օրերում Համայնական հողատիրութեան ուժի մի տակ այսօր ապրում են հարիւր միլիոնաւոր ազգաբնակչութիւններ արևելեան Եւրոպայում, Ասիայում ու Աֆրիկայում: Նա գոյութիւն ունի և Ռուսաստանում և մեզ մօտ: Նա տարածել է ժամանակին նաև ամբողջ արևմտեան Եւրոպայում՝ Ըօտլանդիայից մինչև Իտալիա և Նիդերլանդներում: Նա տիրել է և նախնական գերմանների, սլավոնների ու կելտերի մօտ, երբ նրանք եկել էին յօշոտելու Հոմը:

Իւրաքանչիւր հողակտոր, իր մշակելի և անմշակ տարածութեամբ, իր անտառներով ու արօտատեղերով— ամբողջ աշխատաւոր համայնքի սեփականութիւն: Ծառնօթ իրողութիւններ մեզ համար...

Գիւղական համայնքը (*commune villageoise*) կազմուում էր կամ արևմտեակից տոհմից — ընդհանուր պայերից սերած ու ձիւլաւորած—կամ թէ մի բանի այլածագում տոհմից — միացած, դաշնակցած մէկ ընդհանուր հողաբաժնի ու աշխատանքի շուրջը:

Ինչպէս կը տեսնենք, ժամանակի ընթացքում համայնական այդ կարգերը — շնորհիւ արդիւնաբերութեան գործիքների յարաճուն մշակման ու կատարելագործման և անհատական ձեռներեցութեան զարգացման—կամաց-կամաց քայքայեցին, և մասնաւոր սեփականութեան երևոյթները, որոնք հնում հազարէկ էին, ցանուցրիւ, հեռագհեռէ բազմացան. համայնքների ծոցում առանձին գերդաստանների մէջ, սկսեցին ամբարել որոշ չափով գոյքեր, հարստութիւններ, որոնք ժառանգուում էին իւրաքանչիւր գերդաստանի մէջ սերնդէ սերունդ:

Այո. սակայն, դա միայն շարժական գոյք էր, շարժական հարստութիւններ—նախիր, գործիքներ, գէղեր, բնակարաններ, և առհասարակ, դայն բոլորը, ինչ որ կարող էր ոչնչացուիլ կամ այրուիլ...

Գրանք էին դառնում մասնաւոր սեփականութիւն և ժառանգուում Գիւղական անշարժ գոյքը, հողը, բացարձակապէս մերժում էր մասնաւոր սեփականութեան սկզբունքը: Հողը Աստուծոյն էր... Այդպէս է դատուում ժողովուրդը այսօր ևս, շատ սեղերում: Գօտաւորապէս նոյն եղանակով դատել են մարդիկ և այն հին, նախապատմական դարերում: Հողը, ինչպէս և օդը, ջուրը, չեն կարող դառնալ մասնաւոր սեփականութիւն: Նրանք Աստուծոյն են, Բնութեանն են: Որպիսի անդունդ այդ գոնհիկ ժողովուրդների և ժամանակակից լենդ-լօրդ-

բացառութիւններ Գտնուում սեփականութեան դադարման, անշարժ, տեղ-տեղ և մերթ ընդ մերթ ցոլացել է անհատների զիխում և երբեմն որոշ առարկաներ—գիյուք մի գէղը կամ մի զարդ, պաճուճանք կամ թէկուզ մի կին—պատկանել են այս կամ այն անհատին. բայց դա եղել է սակաւադէպ մի երևոյթ: Գարդիկ ընդհանրապէս, մասնաւորապէս առաջին մարդիկ, արտադրել են համայնքին (որս, ձկնորսութիւն և այլն) և սպասել են նոյնպէս համայնքին: Ամեն բան և ամենից առաջ հողը կազմել է ամենուրեք ընդհանուր սեփականութիւն:

ների ու պոմէշիկների բարոյական հասկացողութիւններ մէջ, — լ է ն դ-լ օ ր դ ն ե ր ի ու այլ հողային իշխողների որոնք յենւած պապական իրաւունքների, բունի ուժի յաղթանակի վրայ, յիմի ու յբոնի՝ չարագործ հասկացողութեամբ՝ զաւթել են հսկայական տարածութիւններ, երկրագնդի լաւագոյն, արգաւանդ հողերը և պերճանքի ու շալտութեան խրախճաններով թնդացնում են աշխարհը, մինչդեռ բուն հողագործ, աշխատաւոր, բազմամիլիոն զանգւածները տառապում են անհողութեան չարիքից, հեծում են սովի ու ամեն տեսակ զրկանքների մէջ...

Հողը Աստուծոյն էր. նա պատկանում էր ամբողջ ցեղին, տոհմին, կամ գերդաստանին, ամբողջ գիւղին կամ բազմաթիւ գիւղերի դաշնակցութեան: Այնտեղ պարբերաբար կատարուում էր հողաբաժանումը, համարեա նոյն եղանակով, ինչպէս մեր օրերում:

Բայց այդ նախնական ժամանակներում, համայնական կամ հաւաքական (կօլլեքտիւ) բնոյթ է ունեցել ոչ միայն հողը, այլ և աշխատանքը, արդիւնագործութիւնը: Այդ սովորութիւնը ևս եղել է գրեթէ համաշխարհային: Նրա մնացորդները ևս տեսնում ենք այսօր երկրագնդի բոլոր ծայրերում, նաև Ռուսաստանում ու Կովկասում: Գրեթէ բոլոր արիական, սեմիտական, մոնգօլական ցեղերի մէջ, ինչպէս նաև Ամերիկայի կարմրամորթների, նեգրների ու այլ բարբարոս ժողովուրդների մէջ, եղել է հնում և այսօր էլ որոշ չափով շարունակուում է ընդհանուր հողամշակութեան սովորութիւնը, աշխատանքը կազմակերպւած համայնովին, միացած գործիքներով ու ձիգերով:

Համայնովին մշակել են հողերը, համայնովին կտրասել, մաքրել անտառները, ցամքեցրել ճահիճները, համայնօրէն հնձել են արտերն ու մարգագետինները, փորել են ջրմուղներ, բաց արել հաղորդակցութեան ճամբաներ, շտկել են աւերուածները... Հսկայական աշխատանք են թափել դարբարոս՝ համայնքները՝ նոյնիսկ հինաւուրց Եւրոպայում, հազարաւոր տարիներ առաջ՝ հարթելու համար անթիւ ուղիներ, խիտ, կուսական անտառների, լեռների, ճահիճների միջից: Այդ ահագին խոչընդոտները յաղթահարել են՝ շնորհիւ ընդհանուր, հրաշագործ ձիգերի: Գեո այսօր ևս ուսու գիւղացիները, գաղթելով խմբովին գէպի Սիբիր և հաստատուելով Ամուր գետի աւազանում, մշակում են հողը համայնովին և նոյնպէս ընդհանուր ուժերով շինում են իրենց կացարանները:

Այս ելումը միայն, բարիքների սպառումը միայն չի եղել հնում լայն ծաւալով համայնական Գոնէ ոչ միշտ նա կատարել է մեծ գերդաստանների օճախներում, զառ-զատ յարկերի տակ, մտերմական, արիւնակցական շրջաններում և գա բնական, հասկանալի է: Ժամանակակից սօցիալիզմը ևս նոյն ձևով է պատկերացնում գաղոց համայնական աւելի բարձր կարգերի մէջ՝ նիւթական բարիքների սպառումը:

Բայց այնուամենայնիւ, համայնականութեան գեղեցիկ աւանդութիւնը վաղեմի մարդկութեան մէջ շարունակել է յայտնի չափով նոյնիսկ սպառումի աշխարհում: Պարբերաբար, գիւղական համայնքների մէջ կազմակերպւել են ընդհանուր հացկերոյթներ ու խրախճաններ, և

դրա համար օգուել են այլևայլ առիթներից—մեռած նախնիքների յիշատակութիւն ու տօներ, կրօնական հանգէսներ, դաշաային աշխատանքների սկզբնաւորում, ծնունդներ, ամուսնութեան ու թաղման հանգէսներ ևլն:

Ահա օրինակ, սիրիբան բուրիաթները—մի ուշագրաւ նմուշ հին համայնական բարքերի Ռուսական բռնակալութիւնը, բարեբախտաբար, չի ջնջել որոշ ծայրագաւառներում—Սիրիբում, Կովկասեան լեռնաշխարհում, Թուրքեստանում—այդ իդիլիկ (հովուերգական) հնութեան թանկագին մնացորդները: Մօնղոլածագում բուրիաթները ապրում են նահապետական ահագին ընտանիքներով, որ կոչւում են «անբաժանելի» (*familles indivises*): Անգամ երբ ընտանիքի արու անդամները ամուսնանում են, նրանք չեն անջատուում, այլ հաստատուում են նոյն ցանկապատում, շինում են նոր կացարան և շարունակում ապրել նոյն օճախի շուրջը: Կողք կողքի, ուրեմն, մի շարք սերունդներ...

Աւելին կայ Ռոտը հողի վրայ հաստատուած բուրիաթների բազմաթիւ նահապետական ընտանիքներ կազմում են մէկ ու լ ու ս *): Բազմաթիւ ուղուներ միանալով, կազմում են ցեղ: Զեղերն էլ միանալով ստեղծում են դ ա շ ն ա կ ց ու թ ի լ ն:

Բուրիաթական դաշնակցութեան մէջ հողը, ի հարկէ, ամենքի հաւասար սեփականութիւնն է: Հողաբաժանումները զանազան ուղուների միջև կատարուում են պարբերաբար, ժողովրդային համագումարի ձեռքով, իսկ ցեղերի միջև—ամբողջ դաշնակցական համագումարի անօրինութեամբ:

Ահա այդ բեժիմի տակ են ապրում արևելեան Սիրիբի մօտ 250,000 բուրիաթներ, չը նայեած, որ ամբողջ երեք դար ապրում են ռուսաց տիրապետութեան տակ: Ռուս ծանապարհորդ հետախոյզների վկայութեամբ՝ կազմալուծման սաղմը մտել է արդէն այդ համայնքների մէջ և պարզ, նահապետական կացութիւնը արագ-արագ յեղաշրջուում է, զարգանալով դէպի անխուսափալի ի ն դ ի վ ի դ ու ա լ ի դ մ ը, դէպի մասնաւոր սեփականութեան ժամանակակից ուժեղումը:

Այդպէս, ուրեմն, ամբողջ հին աշխարհը մի ժամանակ—երբ, յայտնի չէ—ծածկած է եղել փոքրիկ, անկախ համայնքներից—գենսական դրութեան կամ նահապետական ճիւղաւորուած ընտանիքների ձևով—համայնքներ, որոնցից իւրաքանչիւրը կազմել է մի գոց, ուրոյն աշխարհիկ **), ունեցել է իր հողային տարածութիւնը, մշակել է այն՝ ընդհանուր, հաւաքական ուժերով, կառավարել է իր յատուկ օրէնքներով ու հաստատութիւններով: Այդ կացութիւնը անխանգար յարաւել է երկար դարեր, մասնաւորապէս այն վայրերում, ուր համայնքները ազատ են եղել պատերազմի ու աւարաւուժների պատուհասից ***):

Այդ փոքրիկ, համատարած մարդկային հասարակութիւնները իրենց մշտական բնակավայր-հողաբաժիններով եղել են չ ու կ է տ, խարխիս՝ ապագայ ազգութիւնների կազմաւորման և զարգացման համար: Կարելի է ասել, չը կայ մի ազգ, որ երբեքից, իր մակութեան հասակում, իր վայրենութեան կամ բարբարոսութեան շրջանում *) ապրած չը լինի այդ գենսային կամ նահապետական «կօմունիստական» համայնքի շրջանը:

Որտեղ չը կայ—նոյնիսկ այժմեան կապիտալիստական դարաշրջանում—այդ նահապետական գերդաստանի տիպը. 4, 5, և աւելի սերունդներ՝ միևնոյն յարկի տակ, միևնոյն տնտեսութեան ու աշխատանքի շուրջը: Արևմտեան Եւրոպայում միայն նա չքացել է արևելեանում՝ դեռ մնում է, թէև ցիրուցան, կղզիացած ձևով: Իսկ Ասիան լի է այդպիսի բազմանդամ նահապետական ընտանիքներով: Չինաստանում ու Հնդկաստանում նրանք սովորական երևոյթ են: Նրանց հետաքրքրական նմուշները տեսնում ենք և հարաւային սլավոնների մէջ—սերբերի, բուլղարների. նրանք կոչւում են ալդտեղ՝ Չ ա դ ր ու ս փ ա. (բառը նշանակում է «բարեկամի» համար և թարգմանում է մտերմական, եղբայրական համայնքի ներքին էութիւնը: Բուրիաթների մօտ՝ պարզապէս անւանում են՝ դեղբայրութիւն):

Վերջապէս, մեզ մօտ, Անդրկովկասում ու Թիւրքաց շայաստանում ևս՝ տեղ-տեղ հանդիպում ենք այդ նախնական տիպի բազմասերունդ գերդաստաններին: Դրանք բոլորը նոյն հին նահապետական ու համայնական կացութեան ուշագրաւ մնացորդներն են, որ հեազհետէ տրորւում ու չքանում են անհաստապաշտ բազաբակրթութեան տարրալուծող ալիքների մէջ...

տել է համայնքների վրայ ժամանակաւոր չէֆերի, հ ր ա մ ա ն ա տ ա ր ը ն ե թ ի ու նրանց բազմաթիւ օգնականների տիրապետութիւնն ու բռնութիւնը, կենտրոնացրել է հողի ընդարձակ տարածութիւններ և գերի մարդկանց լէզէսներ՝ յաղթողների, առաջնորդների ձեռքում, զարկ է աւել այդպիսով—եթէ ոչ ծնունդ—մասնաւոր սեփականութեան ուժեղումն ու դասակարգային շերտաւորման: Պատերազմի դերը հսկայական է մարդկային հասարակութեան զարգացման պրօցէսում:

*) Երկու բառերը հասարակական դիտութեան մէջ իրենց յատուկ իմաստն ունին. նրանք որակում են երկու յաջորդական շրջաններ: Ա ա յ ր ե ն ու թ ի լ ն ը՝ մարդկային հասարակութիւնների ամենաանախնական շրջանն է: Ի ա ր ր ա ր ո ս ու թ ի լ ն ը յաջորդում է նրան, որպէս ե ր կ ր ր ր գ, աւելի բարձր աստիճան մարդկութեան զարգացման մէջ: Ե ր ր ր գ շրջանը—ք ա ղ ա ք ա կ ր թ ու թ ի լ ն ն է, որ բնորոշում է նախ և առաջ գ ր ե ր ի գ ի լ տ ո վ, ապա և մտքի ու աշխատանքի մի շարք ուրիշ նւաճումներով—մետաղների ձուլումով, հացահատիկների մշակութեամբ, կենդանիների ընտանեցումով ևայլն:

Ա Ձ Գ

Վերջիմ պահում որոշած լինելով «Վերածնունդ Ռայրեմիքը եւ մեր դերը» գրքոյկի երկրորդ մասը միացնել առաջիմի՞մ՝ Ռատարակութիւնը յետաձգեցիմք, Լոյս տեսնելում պէս կը յայտարարելի:

*) Նշանակում է համայնքը Կովկասեան լեռնայինների մէջ ա ու լ բառը մասնաւորապէս նոյն իմաստն ունի:
 **) Ռուսական համայնքը դեռ այսօր էլ այդպէս է կոչւում—միբ, «աշխարհ»:
 ***) Պատերազմը այն հեռուոր ժամանակներում եղել է ամենահզօր գործօններից միը, որ կամաց-կամաց խախտել է վաղեմի համայնատիրական կարգերը, խախտել է զբա հետ և հին «իդիլիկ» հաւասարութիւնը, ջնջել է աստիճանաբար նահապետական մի շարք աւաքինութիւններ, հաստա-